

УДК 342.25

СУЧАСНА СИСТЕМНО-СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

MODERN SYSTEM-STRUCTURAL ORGANIZATION OF LOCAL GOVERNMENT IN UKRAINE

Кондрацька Н.М.,
здобувач кафедри державного будівництва
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена системно-структурній характеристиці місцевого самоврядування в Україні. Визначено рівні та елементи інституційно-функціональної організації муніципальної влади в Україні на сучасному етапі. Обґрунтовано висновок, що в Україні французька (континентальна) модель місцевого самоврядування викривлена в бік запровадження прямого державного управління на рівні районів і областей.

Ключові слова: міське самоврядування, муніципальна влада, система місцевого самоврядування, моделі місцевого самоврядування, органи місцевого самоврядування, муніципальна реформа.

Статья посвящена системно-структурной характеристике местного самоуправления в Украине. Определены уровни и элементы институционально-функциональной организации муниципальной власти в Украине на современном этапе. Обоснован вывод, что в Украине французская (континентальная) модель местного самоуправления искажена в сторону введения прямого государственного управления на уровне районов и областей.

Ключевые слова: местное самоуправление, муниципальная власть, система местного самоуправления, модели местного самоуправления, органы местного самоуправления, муниципальная реформа.

The article is devoted to the system-structural characteristics of local government in Ukraine. The levels and the elements of the municipal power's institutional and functional organization in Ukraine at the present stage are defined. The conclusion that French (continental) model of local self-government in Ukraine is distorted to direct public administration at the districts and regions levels.

Key words: local government, municipal power, local government system, model of local government, local authorities, municipal reform.

Актуальність теми. З'ясування того, «хто ми є і чого прагнемо», у сфері муніципального будівництва потребує передусім розуміння сучасного стану та перспектив розвитку системно-структурної організації місцевого самоврядування в Україні, виявлення елементів еволюційності й революційності під час формування тих чи інших елементів. Тільки за такого підходу можна повною мірою зрозуміти внутрішню логіку та основні тенденції муніципальної реформи, що здійснюється в Україні фактично протягом усіх років незалежності.

У сучасній навчальній і науковій літературі термін «система місцевого самоврядування» розглядається в кількох аспектах. Вузьке тлумачення цього

терміна (А.М. Колодій, А.Ю. Олійник, О.Ф. Фрицький, Ю.С. Шемшученко й ін.) подає його як «визначену законодавством цілісну, структурно і функціонально впорядковану сукупність місцевих жителів, органів та посадових осіб місцевого самоврядування, органів самоорганізації населення, що існують та діють на єдиних принципах і разом становлять специфічну форму організації місцевої влади – міське самоврядування» [1, с. 283; 2, с. 713; 3, с. 484]. Такий підхід є суто позитивістським, оскільки ґрунтується на ст. 5 Закону України «Про міське самоврядування в Україні», згідно з якою до системи місцевого самоврядування в Україні входять територіальні громади; сільські, селищні, міські, районні в місті ради;

сільські, селищні, міські голови; виконавчі органи сільських, селищних, міських рад; районні й обласні ради; органи самоорганізації населення [4].

Натомість інші автори (П.Д. Біленчук, В.В. Кравченко, М.В. Підмогильний та ін.), говорячи про систему місцевого самоврядування, зауважують таке: із самого поняття місцевого самоврядування, яке надає Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», випливає, що воно являє собою не тільки право, а й реальну здатність громади самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення. А цю здатність громада може самостійно реалізувати тільки використовуючи різноманітні форми безпосереднього народовладдя. Із цього робиться висновок, що законодавче визначення системи місцевого самоврядування є неповним і може розглядатися тільки як система суб'єктів місцевого самоврядування або як система місцевого самоврядування в структурно-організаційному плані [5, с. 25; 6, с. 276].

Тому, на думку більшості вітчизняних дослідників, система місцевого самоврядування може бути розглянута у двох аспектах: як система форм місцевого самоврядування й система суб'єктів місцевого самоврядування [7, с. 500] або, іншими словами, як сукупність відповідних організаційних форм та інститутів місцевого самоврядування [8, с. 356; 9, с. 264].

Однак за наявності значної кількості наукових праць, присвячених системі місцевого самоврядування, системно-структурна організація місцевого самоврядування досі не була предметом самостійного вивчення. Тому метою статті є надання загальної характеристики місцевого самоврядування в Україні з погляду системно-структурного підходу, визначення рівнів і елементів інституційно-функціональної організації муніципальної влади на сучасному етапі. З урахуванням предмета дослідження зосередимо увагу на системі місцевого самоврядування у вузькому значенні, тобто на тій його системно-структурній організації, що передбачена ст. 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Виклад основного матеріалу. Характеристика системно-структурної організації місцевого самоврядування передбачає передусім виокремлення певних рівнів чи «ярусів» його інституційно-функціональної побудови. У вітчизняній муніципально-правовій наці обґрунтовано кілька підходів до вирішення цього питання. Зокрема, О.Н. Ярмаш і В.О. Серьогін, залежно від значущості й впливу на здійснення муніципальних завдань і функцій, у межах системи місцевого самоврядування умовно виокремлюють три рівні: первинний рівень становить територіальна громада села, селища, міста як основний носій функцій і повноважень місцевого самоврядування, другий – органи місцевого самоврядування, а третій – органи самоорганізації населення [7, с. 505–506]. За рівнями адміністративно-територіального устрою в системі місцевого самоврядування України теж можна виокремити три рівні: базовий (рівень населених пунктів і їхніх складових

– районів і мікрорайонів у містах, вулиць, кварталів), проміжний (рівень районів, районів у містах Київ і Севастополь) і регіональний (рівень областей, міст Києва і Севастополя).

Спробуємо надати загальну характеристику кожного елемента сучасної системи місцевого самоврядування в Україні.

За чинним законодавством, первинним носієм права на місцеве самоврядування в Україні є *територіальна громада*. Відповідно до ч. 1 ст. 1. Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», під територіальною громадою потрібно розуміти жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або ж добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр. Іншими словами, до територіальної громади можуть належати не лише громадяни України, а й іноземці та особи без громадянства, котрі постійно проживають у межах села, селища, міста й користуються, відповідно до ст. 26 Конституції України, такими самими правами і свободами, а також виконують такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятком, установленим чинним законодавством. У п. 1 ст. 6 зазначеного Закону чітко закріплено принципове положення про те, що територіальна громада села, селища, міста є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень.

Територіальні громади сусідніх сіл можуть об'єднуватися в одну територіальну громаду, створювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати єдиного сільського голову. Добровільне об'єднання територіальних громад відбувається за рішенням місцевих референдумів відповідних територіальних громад сіл. Принципи, основні умови, суб'єкти й порядок добровільного об'єднання територіальних громад в Україні регламентуються спеціальним законом [10].

Стрижнем системи органів місцевого самоврядування є представницькі органи – місцеві ради. Згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», представницький орган місцевого самоврядування – це виборний орган (рада), який складається з депутатів і, відповідно до закону, наділяється правом представляти інтереси територіальної громади і приймати від її імені рішення. Як слушно зауважує О.В. Батанов, місцеві ради є вторинним (похідним) суб'єктом системи місцевого самоврядування, який підзвітний і підконтрольний своєму первинному суб'єктові – територіальній громаді. Як багатоцільові органи місцеві ради забезпечують горизонтальну інтеграцію й координацію різних служб, що функціонують на низовому рівні, трансформуючи їхню діяльність у єдиний курс і забезпечуючи тим самим здійснення муніципальної влади [8, с. 359–360].

Чинне законодавство України передбачає дві групи представницьких органів: а) обов'язкові, створення яких є імперативною вимогою закону й не залежить від розсуду інших суб'єктів; б) факультативні,

існування яких передбачене законом, але ставиться в залежність від волі інших суб'єктів (територіальної громади міста чи міської ради).

З урахуванням особливостей адміністративно-територіального устрою нашої держави система обов'язкових представницьких органів місцевого самоврядування складається з двох рівнів: 1) сільські, селищні, міські, ради; 2) районні та обласні ради. Натомість факультативні представницькі органи місцевого самоврядування представлені тільки одним видом – районними в містах радами.

Сільські, селищні, міські ради – це так звані ради «базового рівня». Їхніми характерними рисами є таке: а) представляють територіальну громаду відповідного села, селища або міста; б) утворюють власний виконавчий орган; в) здійснюють повноваження щодо забезпечення поточної життєдіяльності населеного пункту; г) їх очолює й головує на засіданнях, відповідно, сільський, селищний, міський голова, який обирається на прямих виборах.

Відповідно до п. 2 ст. 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», у містах із районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради можуть утворюватися районні в місті ради, які, у свою чергу, формують виконавчі органи та обирають голову ради, котрий водночас є і головою її виконавчого комітету. Районні в місті ради є представницькими органами внутрішньоміської (районної в місті) громади, яка не є самостійним суб'єктом місцевого самоврядування.

Районні та обласні ради – ради регіонального рівня. У спеціальній літературі обґрунтовано відзначається, що обласні та районні ради мають іншу, ніж сільські, селищні, міські ради, природу. Вони не являють собою представницькі органи обласних і районних громад, оскільки чинна Конституція України не визнає наявності таких громад і не розглядає населення області, району як суб'єктів місцевого самоврядування [11, с. 75]. Відповідно, обласні, районні ради конституційовані як органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст у межах повноважень, визначених Конституцією України, законами, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами (ч. 2 ст. 10 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Розглянуту ознаку можна вважати першою характерною особливістю районних, обласних рад. Їхньою другою відмінною ознакою є те, що голова районної та обласної ради обирається самою радою зі складу депутатського корпусу, проходячи тим самим подвійний бар'єр довіри – спочатку від виборців, а потім від колег-депутатів. Третя характерна особливість – відсутність у районних і обласних рад власних виконавчих органів. Відповідно, свої повноваження (крім виключної компетенції) районні та обласні ради змушені делегувати відповідним місцевим державним адміністраціям. Як свідчить аналіз, наведений розподіл управлінських функцій на регіональному рівні є застарілим і потребує термінової зміни [12, с. 9; 13, с. 21–22].

Загалом структура місцевих рад зумовлена їхнім представницьким, колегіальним характером, а також необхідністю вироблення рішень шляхом відкритого, вільного обговорення проблем, досягнення компромісу й консенсусу між депутатами, які належать до різних соціальних груп і політичних напрямів [7, с. 564]. Суттєвий вплив на структуру цих рад має також їхня предметна підвідомчість: оскільки вони є органами загальної компетенції, то закономірно виникає потреба в поєднанні глибокої й фахової попередньої підготовки різномірних питань із їх остаточним вирішенням шляхом загального голосування всіх депутатів. Названі чинники зумовлюють наявність у структурі місцевих рад таких елементів, як голова, постійні й тимчасові комісії, депутатські групи та фракції. Водночас особливості правового статусу обласних і районних рад теж зумовлюють деяку специфіку їхньої структури – наявність президії й заступника голови ради.

Здійснення районною, обласною радою своїх повноважень забезпечує *виконавчий апарат ради*. Зокрема, він здійснює організаційне, правове, інформаційне, аналітичне, матеріально-технічне забезпечення діяльності ради, її органів, депутатів, сприяє здійсненню відповідною радою взаємодії з територіальними громадами, місцевими органами виконавчої влади, органами та посадовими особами місцевого самоврядування.

Ще одним елементом системи місцевого самоврядування є *сільський, селищний, міський голова*. Його статус на сьогодні не знайшов чіткого конституційного закріплення, адже, відповідно до ч. 3 ст. 141 Основного Закону, статус голів визначається законом. Ситуацію прояснює ст. 12 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», за якою сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою відповідної територіальної громади. При цьому ст. 2 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» визначає, що посадовою особою місцевого самоврядування є особа, яка працює в органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження в здійсненні організаційно-розпорядчих і консультативно-дорадчих функцій і отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету [14].

Варто відзначити, що сільський, селищний, міський голови входять до системи місцевого самоврядування як окремі суб'єкти, що докорінно відрізняє їх від голів районної, обласної, районної в місті ради. При цьому наявність власних повноважень, відмінних від повноважень відповідної місцевої ради, на засіданнях якої він головує, та виконавчого комітету, який він очолює, надає підстави погодитись із думкою Ю.Ю. Бальція, що сільський, селищний, міський голова є не тільки посадовою особою, а й одноособним органом місцевого самоврядування [15, с. 58, 152].

Виконавчі органи місцевого самоврядування створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у випадку їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень

місцевого самоврядування, реалізації рішень, ухвалених територіальними громадами, відповідними радами в межах, визначених законами. Згідно зі ст. 51 і 54 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», до виконавчих органів сільських, селищних, міських, районних у місті рад належать виконавчі комітети, відділи, управління й інші виконавчі органи. Особливе місце серед них посідають *виконавчі комітети*, що створюються сільськими, селищними, районними в місті радами, перед якими ці виконавчі органи підзвітні та яким підконтрольні, а з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади – також підконтрольними відповідним органам виконавчої влади. Виконавчий комітет створюється на строк повноважень ради. Радою визначається кількість виконкому, затверджується його персональний склад за пропозицією голови. Якщо кількість територіальної громади села становить до 500 жителів, то за рішенням сільської ради або територіальної громади виконавчий орган може не створюватися. У цьому випадку його функції (крім розпорядження земельними та природними ресурсами) здійснює одноосібно сільський голова.

Структура виконавчого комітету складається з таких елементів: 1) сільський, селищний, міський, районний у місті голова – очолює виконком; 2) заступник (заступники) сільського, селищного, міського голови з питань діяльності виконавчих органів ради; 3) керуючий справами (секретар) виконкому (його функції в селах може здійснювати секретар ради); 4) керівники відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради; 5) секретар сільської, селищної, міської ради; 6) апарат виконкому. До складу виконавчого комітету можуть входити й інші особи, крім депутатів місцевої ради.

Власні й делеговані повноваження виконкомів закріплені в ст. 52 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Під час здійснення делегованих повноважень виконкоми підконтрольні органам виконавчої влади. Сільська, селищна, міська рада може прийняти рішення про розмежування повноважень між її виконавчим комітетом, відділами, управліннями, іншими виконавчими органами ради та сільським, селищним, міським головою в межах повноважень, наданих Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» виконавчим органам сільських, селищних, міських рад.

Відділи, управління й інші виконавчі органи місцевої ради утворюються сільською, селищною, міською, районною в місті радою для здійснення повноважень, що належать до відання виконавчих органів цих рад. Їхня структура, штати, а також загальна кількість апарату ради й апарату виконкому затверджуються радою за пропозицією голови. Відділи та управління створюються за галузевим або функціональним принципом для повсякденного управління різними галузями народного господарства, підпорядкованими комунальними підприємствами, установами, організаціями. Вони здійснюють власні й делеговані їм органами виконавчої влади повноваження відповідно до розділу 2 Закону України «Про

місцеве самоврядування в Україні». Відділи й управління підзвітні й підконтрольні раді, підпорядковані виконкому та сільському, селищному, міському голові. Їхні керівники (завідуючі відділами, начальники управлінь) призначаються й звільняються головою одноосібно, а у випадках, передбачених законом, – за погодженням із відповідними органами виконавчої влади.

У структурі відділів і управлінь можуть бути створені підвідділи й сектори, до складу яких входять керівник, помічники, головні фахівці та фахівці. Управління й відділи утримуються за кошти місцевого бюджету. Їхні основні функції, порядок діяльності визначаються положенням про ці органи, що затверджується радою. Співробітники відділів і управлінь діють на підставі посадових інструкцій, що затверджуються їхнім керівником.

На практиці поряд із відділами й управліннями створюються більші підрозділи – головні управління. Наприклад, до складу Головного управління з гуманітарних та соціальних питань Харківської міської ради входять управління освіти, управління культури, управління охорони здоров'я, управління з соціальних питань, відділ з питань праці, комітет з питань фізичної культури і спорту, комітет із справ сім'ї та молоді, служба у справах неповнолітніх.

Апарат місцевих рад і виконкомів створюється радою для організаційного, правового, інформаційного, матеріально-технічного забезпечення діяльності рад, їхніх органів, депутатів. Він сприяє здійсненню радами взаємозв'язків із територіальними громадами, місцевими органами виконавчої влади, органами територіальної самоорганізації населення та іншими радами. Структура, штати апарату затверджуються радою за пропозицією голови. Керує діяльністю апарату ради й виконкому голова. На практиці у складі апарату місцевих рад найчастіше створюються такі підрозділи: апарат при керівництві (референти, помічники голови, старший інспектор, секретар керівника), відділ по забезпеченню діяльності ради, інформаційно-аналітична служба, прес-служба, відділ міжнародних зв'язків, контрольна інспекція, юридична служба, відділ бухгалтерського обліку і звітності, організаційний відділ, відділ по роботі зі зверненнями громадян, адміністративно-господарський відділ, відділ кадрів, архів. До апарату виконкому зазвичай входять організаційно-інструкторський відділ, загальний відділ, господарський відділ, юридична служба, приймальня, група по роботі із зверненнями громадян, референти, технічні секретарі.

Важливим і не повною мірою використовуваним потенціалом місцевого розвитку, елементом системи місцевого самоврядування є *органи самоорганізації населення* – представницькі органи, що створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їхніх частин, для вирішення завдань, передбачених спеціальним законом [16]. До органів самоорганізації населення належать будинкові, вуличні, квартальні комітети, ради мікрорайонів, житлових комплексів тощо. Вони діють виключно в межах частини території громади

й об'єднують населення на основі спільної роботи з виконання певних завдань у галузі обслуговування суспільних потреб громадян, задоволення їхніх культурно-побутових та інших запитів. Ці представницькі органи місцевого самоврядування максимально наближені до населення й покликані максимально оперативно реагувати на локальні потреби громадян і насамперед забезпечувати створення належних умов їх проживання на відповідних ділянках населеного пункту.

Органи самоорганізації населення формуються шляхом виборів на загальних зборах або конференціях громадян за місцем їх проживання з дозволу сільських, селищних, міських, районних у містах рад. Орган самоорганізації населення обирається в складі керівника, заступника (заступників) керівника, секретаря, інших членів. Обраними до складу органу самоорганізації населення вважаються особи, які одержали більше ніж половина голосів учасників зборів (конференції) жителів за місцем проживання.

Утворюються органи самоорганізації населення на строк повноважень ради, якщо інше не передбачено рішенням ради чи положенням про орган самоорганізації населення. Функціонують ці органи на основі їхніх статутів або положень, що затверджуються загальними зборами. Структура, штати, витрати на утримання можливого апарату також установлюються загальними зборами. Для забезпечення роботи орган самоорганізації населення може утворювати комісії, робочі групи, інші свої органи в порядку, визначеному положенням про цей орган..

Асоціації органів місцевого самоврядування відіграють значну роль у процесах територіального розвитку й сутнісно, за своєю природою, належать до системи місцевого самоврядування [17, с. 344]. В Україні вже діє розгалужена мережа асоціацій місцевого самоврядування, серед яких є такі, що об'єднують муніципальні органи (наприклад, Асоціація міст України та громад, Українська асоціація місцевих та регіональних влад, Асоціація сільських, селищних, міських рад тощо), і такі, що об'єднують міських голів, інших посадових осіб і фахівців місцевого самоврядування (наприклад, Асоціація мерів, Клуб мерів, Український муніципальний клуб тощо).

Їхня діяльність, як відомо, регулюється окремим Законом України «Про асоціації органів місцевого самоврядування». На думку деяких авторів, зважаючи на динамічний розвиток суспільства, варто перенести з наукової площини в законодавче поле визнання значущої ролі асоціацій органів місцевого самоврядування для функціонування системи місцевого самоврядування в Україні та закріпити цей крок, унісши зміни до ст. 5 базового Закону й додавши названі асоціації до переліку елементів системи місцевого самоврядування в Україні [12, с. 9–10].

Проте, як нам видається, така пропозиція недостатньо переконлива, оскільки суб'єктами місцевого самоврядування, за змістом ст. 5 зазначеного Закону, є тільки ті, які визнаються носіями муніципальної влади, тобто мають муніципально-владні повноваження. Асоціації ж владного характеру не мають.

Проведене дослідження системно-структурної організації місцевого самоврядування в Україні дає підстави для таких **висновків**:

Система органів місцевого самоврядування утворює третій (після державного апарату й системи органів АРК) рівень системно-структурної організації публічної влади в Україні. Вона побудована за європейським континентальним (французьким) зразком: місцеве самоврядування, самостійність якого визнана конституційно, на рівні районів і областей поєднане з місцевими органами виконавчої влади – місцевими державними адміністраціями – та перебуває під державним адміністративним наглядом. Більше того, через інститут делегованих повноважень відбувається дифузія державної й муніципальної влади, котра ще більше посилюється делегуванням виконавчих повноважень від районних та обласних рад відповідним державним адміністраціям.

На базовому рівні модель місцевого самоврядування в Україні є триалістичною, оскільки первинна компетенція розподіляється між трьома органами – місцевим (сільським, селищним, міським) головою, відповідною місцевою радою та її виконавчим комітетом. Натомість на районному й обласному рівнях модель місцевого самоврядування має моністичний характер, оскільки вся повнота первинної компетенції зосереджена в одному єдиному органі – відповідній місцевій раді, а місцеві державні адміністрації володіють лише делегованими повноваженнями й/або наділяються разовими дорученнями.

На жаль, в Україні континентальна модель була викривлена у бік запровадження прямого державного управління на рівні районів і областей. У підсумку це не тільки не посприяло розбудові місцевого самоврядування й підвищенню ефективності управління на місцях, а навіть не убезпечило державу від виявів сепаратизму. Тому на сучасному етапі здійснення децентралізації влади та поліпшення системно-структурної організації місцевого самоврядування є не тільки фактором поліпшення громадсько-політичної й соціально-економічної ситуації в країні, а й певною мірою умовою збереження української державності, забезпечення територіальної цілісності та національної безпеки.

Загалом система місцевого самоврядування є досить розгалуженою, що визначає вимогу системності для очікуваних реформ. Визначення основних шляхів цих реформ – перспективний напрям подальших досліджень у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колодій А.М. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні : [підручник] / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 464 с.
2. Конституційне право України. Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2008. – Т. 2. – 2008. – 800 с.
3. Фрицький О.Ф. Конституційне право України : [підручник] / О.Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 510 с.

4. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР // Відом. Верх. Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
5. Біленчук П.Д. Місцеве самоврядування в Україні (муніципальне право) : [навч. посіб.] / П.Д. Біленчук, В.В. Кравченко, М.В. Підмогильний. – К. : Атіка, 2000. – 304 с.
6. Кравченко В.В. Конституційне право України : [навч. посіб.] / В.В. Кравченко. – К. : Атіка, 2000. – 317 с.
7. Ярмиш О.Н. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : [підручник] / О.Н. Ярмиш, В.О. Серьогін. – Х. : ХНУВС, 2002. – 672 с.
8. Батанов О.В. Муніципальне право України : [підручник] / О.В. Батанов. – Х. : Одиссей, 2008. – 528 с.
9. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : [підручник] / [І.І. Бодрова, С.В. Болдирев, В.О. Величко та ін.] ; за ред. С.Г. Серьогіної. – 2-ге вид., переробл. та доповн. – Х. : Право, 2011. – 360 с.
10. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05 лютого 2015 р. № 157-VIII // Відом. Верх. Ради України. – 2015. – № 13. – Ст. 91.
11. Загальні засади місцевого самоврядування в Україні : [підручник] / за заг. ред. В.М. Вакуленка, М.К. Орлатого. – К. : НАДУ ; Фенікс, 2010. – 400 с.
12. Місцеве самоврядування в Україні: сучасний стан та основні напрями модернізації : [наук. доп.] / за заг. ред. Ю.В. Ковбасюка. – К. : НАДУ, 2014. – 128 с.
13. Тихонов В.М. Розбудова місцевого самоврядування – один із пріоритетів державної регіональної політики в Україні / В.М. Тихонов // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – № 1 (7). – С. 20–25.
14. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 07 червня 2001 р. № 2493-III // Відом. Верх. Ради України. – 2001. – № 33. – Ст. 175.
15. Бальцій Ю.Ю. Правовий статус міського голови в Україні : [монографія] / Ю.Ю. Бальцій. – Одеса : Фенікс, 2007. – 176 с.
16. Про органи самоорганізації населення : Закон України від 11 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – Ст. 254.
17. Мамонова В.В. Система місцевого самоврядування / В.В. Мамонова // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. кол.: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 5. – 2011. – С. 342–344.